

PETNEKI ÁRON

„...itt aztán tényleg nem unatkozik
senki sem”

A séta 19. századi terei

„Legszebb alkotás a séta / bár a földön nem hagy jelet” – írta az idén száz éve született Weöres Sándor *Le Journal* című költeményében.¹ Az alkotásként megélt séta képzeletünk játékait, ötleteink születését hagyja jeltelenül, a térben pusztán egy nyomvonal marad utána, ami emlékeztetőül szolgálhat. Gondolataink, hangulataink forrásait keressük ezeken a nyomvonalakon, unalomból ébredve indulunk jeltelen helyeinkre.

A séta – szemben a lineárisan, két végpont között haladó utazással – olyan mozgás, amely mindig a kiindulóponthoz tér vissza. Ha a térbeli kiterjedés szempontjai mellett az időbelit is figyelembe vesszük, megállapíthatjuk, hogy mindig belül marad a nap 24 óráján. Tempója lassú, a kényelmes lépés határozza meg (mint ahogyan a zenében az *andante* tempójelzés).²

A valahová menés konkrét cél érdekében történik, még a felüdülésként megtett kirándulás is. A sétának viszont nincs konkrét célja. Ám még ha céltalan is, igazából nincs cél nélkül. Ezért kiváló unaloműzésre, amikor az ember már végképp nem tud mit kezdeni önmagával.

A korábbi századok társadalmi megítélése a sétáról mint céltalan tevékenységről sokszor igen negatív (protestáns munkaetika!). Erre számos német közmondás is utal, pl. „Séta a naplopás testvére”, „A séta az erszényt beteggé teszi”, sőt: „Aki túl sokat sétál, megrövidíti útját a sírba.”³ Ez utóbbihoz a szótárt össze-

1 Weöres Sándor: *Egybegyűjtött írások*, Magvető, Budapest, 1981, 247–253.

2 Jelen sorok íróját ezelőtt közel fél évszázada Frankföldön egy furcsa szóhasználat lepte meg: felszólították, hogy „menjünk futni”. Nem tudta, hogy a *laufen* ige népnyelvi változata mindössze kényelmes sétálásra készítette.

3 Wander, Karl Friedrich Wilhelm: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk*. Bd. 4. Brockhaus, Leipzig, 1876, 671. hátsó, Spazieren, illetve Spaziergang címszó.

állító 19. századi német tudós, Karl Friedrich Wilhelm Wander egy megfontolandó kulturális antropológiai megjegyzést is idéz: az arabok nem ismerik az európai értelemben vett sétát, hiszen sokkal közelebb élnek a természethez, számukra a felüdülést a passzív pihenés adja. Amikor az arab „Algir vagy Kairó nyilvános terein látja az európaiakat fel és alá sétálgatni, így szokott kiáltani: »Nézzétek csak, nézzétek, a keresztények megbolondultak!«”⁴

Sétát tenni társaságban a legkellemesebb. Ám a felvilágosodás korának sétálója a legtöbbször magányos, hiszen a séta a gondolatok legjobb ébresztője s egyben elrendezője. (Nyilván elősegíti ezt maga a mozgás és az agy jobb vérellátása.) A peripatetikus hagyományok feltámasztója, Rousseau, kései művével, *A magányos sétáló ábrándozásaival*⁵ majd számos követőre talál. Schiller költeménye, *A séta* egyben az új esztétikai kánon legszebb költői megfogalmazása: Hellász „homéroszi napja” felragyog a német égbolton.⁶

A filozófusok a negatív megítélésekkel szemben éppen a séta fontosságát hangsúlyozzák. Joachim Christian Blum 1774-ben, *Séták* című művének előszavában így mentegetőzik:

„Legifjabb éveimtől kezdve időm nagy részét sétával töltöttem. Tudok róla, hogy ezáltal kedves honfitársaim előtt nagy naplopó meg nem szolgált hírébe keveredtem. Jogos lenne, ha csak mentem és mindig mentem volna, csak hogy mehessek, és hogy az időt agyoncsapjam, a világot bámulgassam, így könnyen szidhatnának, hogy kis országom testén egy haszontalan kinövés, egy tyúkszem vagy valami hasonló vagyok, aki megérdemli a hóhér ollóját. De kedves polgártársaim és -társnőim, hogy ítéltettek meg engem ily szeretetlenül? [...] Életem, attól kezdve, hogy a dajka kezéből kitéptem magam, és mindkét lábamra állottam, egyetlen hosszú, és ha a nagyobbik része nyomán akarnám nevezni, szórakoztató séta volt. Ez a színtiszta igazság.”⁷

Vannak persze kevésbé szórakoztató séták is, nevezhetnénk talán pedagógiaiainak. A felvilágosodás neveléstudománya a szellemiek mellett nem hanyagolja el a test bizonyos mértékű edzését sem, ám az oktatási elképzelésekben a sétának inkább szemléltető és magyarázó funkciója van. Példaként csupán egy – a hazai szakirodalom számára ismeretlen – nevelési tervezetet hozok fel. Fessler Ignác Aurél, miután Lembergben elhagyta a kapucinus rendet, Poroszországba szökött és áttért az evangélikus

4 „Seht nur, seht, die Christen werden toll.” (Uo.)

5 Rousseau, Jean-Jacques: *A magányos sétáló álmodozásai*, ford. Réz Ádám, Európa, Budapest, 1997.

6 Schiller, Friedrich von: *A séta*, ford. Rónay György, in *Klasszikus német költők. A középkortól a XX. századig*, Európa, Budapest, 1977, I/447–452.

7 Blum, Joachim Christian: *Spaziergänge Erster Theil*, Bey Christian Friedrich Himburg, Berlin, 1774, 3–5. (Saját fordítás; a továbbiakban, ha másképp nincs jelölve, az idézetek a saját fordításaim – P. Á.)

vallásra. Egy ideig a Schönaich-Carolath hercegi családnál nevelősködött, majd onnan is kénytelen volt továbbmenni. 1797-ben Berlinben egy nevelőintézet tervét dolgozza ki, teljes napirenddel.⁸ Ebben a séta fontos szerepet kap mind télen, mind nyáron. A jövőendő tanintézet székhelyéül azért választaná Berlint, „mert itt növendékeinknek mindent meg tudunk mutatni, és minden tudásra érdemes dologgal meg tudjuk őket ismertetni, melyet a gyakorlati életre való, jól átgondolt nevelés megkövetel”.⁹ Sem a pedagógiai célzatú sétákra, sem a nevelőintézet felállítására nem került sor, a szerzőt ekkor már jobban érdekelt a szabadkőművesség megreformálása (*Fesslerisches System*), majd az oroszországi álláslehetőségek.

A sétálást más tudományágak is vizsgálatuk tárgyává tették. Az egyik megközelítésben a koreometrika foglalkozik vele, amely azt vizsgálja, hogy az egyes kultúrákban milyen okoknál fogva gyorsul fel vagy lassul le az emberek mozgása, és ennek milyen konvencionizált ritmusai vannak.¹⁰ A másik vizsgálati szempontot a társadalomtudósok követik. Az újkorban megnő a nyilvános térhasználat jelentősége, hiszen a köztér elvileg és jogi értelemben mindenki számára korlátlanul hozzáférhető, birtokba vehető.¹¹ A 18. század végén és a 19. század folyamán az utcai séta, a promenádon való vonulás, a korzózás a társadalmi érintkezés – ám egyben az önreprezentáció – napi rítusává válik. A séta kultúrtörténetének ma már komoly és számottevő szakirodalma van,¹² sőt Bécsben 2000-ben még kiállítást is rendeztek e témából.¹³

A következőkben a társadalmasított sétahelyekre, azaz a séta színtereire szorítkozom, méghozzá kizárólag azokra, amelyek szorosabban kapcsolódnak az urbánus életforma tereihez (ezért most kimarad a természetben – erdőn, mezőn stb. – tett magá-

8 Fessler, Ignaz Aurel: *Nachricht von einem Erziehungs-Institut für Knaben zwischen dem 10. und 14. Jahre*. In Berlin bey J. A. Fessler. Berlin, k. n., 1797. A Schönaich-Carolath hercegi könyvtárból származó példányt a Varsói Egyetemi Könyvtárban találtam.

9 Uo. A napirend táblázata, 40.

10 Kunt Ernő: *Fotóantropológia*. Fényképezés és kultúrakutatás, Miskolc, 1995, 25. Ennek a specializációnak a megteremtője, Alan Lomax (1915–2002) eredetileg népezenkutató volt. Többek között ő hozta létre a Kongresszusi Könyvtár amerikai népdalarchívumát. A néptánc, illetve az énekelt balladákat kísérelő mozgás alapján kezdte meg a koreometrikai kutatásokat. Vö. Lomax, Alan–Bartenieff, Irmgard–Paulay, Forrestine: *Choreometrics. A method to the study of cross-cultural pattern in film*, *Research Film*, 1969, 515–517.

11 Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest*. Nagyvárosi élet a századfordulón, Városháza, Budapest, 1995, 9.

12 König, Gudrun M.: *Eine Kulturgeschichte des Spazierganges. Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780–1850*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1996.

13 Nichts tun, vom flanieren, pausieren, blaumachen und müssiggelhen. Österreichisches Museum für Volkskunde, 9. Juni bis 5. November 2000 Begleitbuch und Katalog. Kataloge des Österreichischen Museums für Volkskunde Bd. 75, Wien, 2000, 116. A sétáról és a korzóról szóló két esszét Christian Rapp írta (31–41).

nyos séta és a kirándulás egyébként igen gazdag témaköre). A hely vizsgálata már csak azért is fontos, mert a séta tudományának egyik legkorábbi elméleti művében, az 1802-ben kiadott *A séták, avagy a sétálás művészetében* Karl Gottlieb Schelle leszögezi: „az ember csak ott egészen ember, ahol sétál”.¹⁴

Az utca

A séta szülője előbb az udvari, majd a városi életmód. A paraszt nem sétál: a nehéz fizikai munkát végző embernek nincs szüksége még külön testmozgásra.¹⁵

Az udvari séta színhelye legtöbbször a vár vagy kastély kertje, a Balassi által emlegetett „sétáló palota”, a kerti pavilon (ennek egyik legkorábbi és legszebb példája a prágai Hradzsín kertjében Anna királyné pavilonja). Ezt támasztja alá a történeti etimológia, „sétál” igénk első írásos dokumentuma 1560 tájáról: pergula – sétáló hely.¹⁶

A séta szférája hamarosan áttérjed a városfalon kívülre, nemcsak a külső kertek, hanem a közeli ligetek területére is. (A 16. század végi és 17. század eleji németalföldi, elsősorban rudolfinus festészetben számos példát találunk, főként hónap-ábrázolások ürügyén: az előkelő társaság árnyas fák tövében mulat, de a háttérben mindig ott látszik a város vagy a vár mint elsődleges létező.)

Az állandósult sétahelyek környékén létrejönnek a szórakoztatás és unaloműzés intézményesített formái (vendéglő, kocsmák stb.), sőt az eredetileg védelmi célokat, a fegyveres polgárság kiképzését és gyakorlását szolgáló lövölde – ami később majd céllovöldévé silányul – is idetartozik (és marad kedvenc sétahely a 19. század közepéig).

Az útburkolat

A városon belüli sétahely spontán alakulásában általában a kereskedelmileg legfontosabb részek játszanak szerepet (főutca, főtér stb.). A legtöbbször figyelmen kívül hagyott apró, ám fontos részlet az utca burkolata. A kövezetlen utat, teret esőben elbo-

14 „Der Mensch ist nur da ganz Mensch, wo er spazieren geht.” Schelle, Karl Gottlieb: *Die Spatziergänge oder die Kunst spazierenzugehen*, Leipzig, Martini, 1802. Hasonmás kiadása: Hildesheim, Olms-Weidmann, 1990.

15 Vö. Wander, Karl Friedrich Wilhelm: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk*. Bd. 4. Brockhaus, Leipzig, 1876, 671. hasáb, Spazieren címszó. „In der That kennen die Dorfleute bei uns das Spazierengehen im Sinne der Städter gar nicht, gebrauchen auch für ihre Ausgänge dies Wort nicht.” („Valóban, a falusiak nálunk a sétálást a városiak értelmében egyáltalán nem ismerik, nem is használják e szót a kijárásaikra.”)

16 A magyar nyelv történelmi etimológiai szótára, főszerk. Benkő Lóránd. Akadémiai, Budapest, 1976, III/528.

rítja a sár, sárban pedig nem lehet sétálni, ahogyan a gyalogos közlekedést elősegítő, sárba fektetett deszkapalló sem alkalmas erre (pl. Debrecenben). Ha viszont a nap süt, a por teszi lehetővé a gondtalan járkálást. (A reformkori Pest egyik legnagyobb átka a Rákos mezejéről a széllel bezúduló homok. A pesti por és sárról pedig Széchenyi értekezik elkeseredetten, telve jobbitó szándékkal.¹⁷) Nem mindegy tehát, min sétálunk? Milyen formájú és anyagú a kövezet, macskakő vagy a kényelmesebb kockakő?¹⁸ A parkbeli utakat fedi-e sóder, murva, apró kavics? És ennek függvényében az sem mindegy, milyen a lábbelije a sétáló személynek, hiszen vékony talpú cipőben, selyemtopánkában még a rövidebb utat is alaposan megérezzük. A séta tehát akadályok nélküli kell legyen, bár ismerve a korabeli forrásokat, ez a kíváncsi sokszor beteljesítetlen marad. Csak egyetlen példa: Nagy Ignác a *Budapesti hírharang* rovatában így panaszodik 1844 nyarán:

A német színház előtti tér tagadhatatlanul szép lehetne, ha akarnák azok, kiktől függ. [...] A kövezet oly rossz, hogy lábficamítás nélkül alig haladhatni rajta keresztül; a német színház egyik szögletéből orrcsavaró bűz terjed el a téren, mit kétlábúaknak kell tulajdonítani; hát még a négylábú lovak! A tér nagyobb részét bérkocsik foglalják el, s ezek lovai gyakran majd-majd térdig állnak szemétkben és ganéjban, s közel ezekhez a fagyfalda, hol csinos hölgyek és urak ülnek.¹⁹

Ilyen körülmények közt nem csoda, ha sem a séta, sem a fagyalt nem ízlik.

Az utca mint látvány

Az utca lehetőséget nyújt a megbámulásra és a megbámultatásra, teret ad az önreprezentációnak éppúgy, mint a divatbemutatónak; a báméskodót a legváltozatosabb jelenetekkel szórakoztatja. Hosszas elemzés helyett Petőfit kell idéznünk, aki frappáns képet – s egyben találó torzképet – fest a pesti Belváros utcáinak (elsősorban a legfrekvenciáltabb Váci utcának) sétáló közönségéről.

17 Széchenyi István: Buda-pesti por és sár. Sajtó alá rend., utószó Fenyő Ervin, Balassi, Budapest, 1995.

18 Az utcakő anyagára nézve ld. Hála József: Útépitőkő-bányászat és -készítés Magyarországon, in uő: *Ásványok, kőzetek, hagyományok*. Történeti és néprajzi dolgozatok, MTA Néprajzi Kutató Intézet, Budapest, 1995. (Életmód és tradíció 7.) 16–36.

19 Nagy Ignác: Budapesti hírharang, *Budapest Híradó*, 1844. aug. 4. http://bfl.archivportal.hu/id-745-nagy_ignac_budapesti_hirharang.html (utolsó hozzáférés: 2013.05.07.)

Kivált h' az utcán kóborolhatok:
 Az angyaloknál boldogabb vagyok.
 Egy óriáskigyó báméskodásom,
 Végighuzódik a népsokaságon.
 S aztán itt minden olyan érdekes,
 A sziv örömében csak úgy repes.
 A vargáinak pofozkodása,
 A bérkocsiknak embergázolása,
 A zsebmetszők, a pörölő kofák
 Az embert mind igen mulattatják.
 S azt kell még látni, hogyha szép időben
 Sétára kél a tarkabarka nőnem;
 Mi szépek ők, mi szépek, teringette,
 Elől kifestve és hátul kitömve.
 Hát ahol a dicső arszlánok járnak!
 Azt nevezem aztán baromvásárnak.²⁰

A kirakat

Az utca látványosságaihoz azonban nemcsak a személyek, hanem a tárgyak is hozzátartoznak. Némi túlzással, de az igazsághoz közelítve akár azt is állíthatjuk, hogy a sétálók kedvéért vannak kirakatai az üzleteknek. Amikor Szemere Bertalan 1836-os nyugat-európai utazása során Belgium felől átlépi a francia határt, rögtön érzékeli (s láttatja olvasójával) egy más életforma és kultúra jegyeit. Metzben a „boltok, cifra kirakatok, házak, tükör-üveges ajtók [...] minden mutatá, hogy Németalföldet elhagytuk”.²¹ A világvárosi kirakatok az üvegyártás fejlődő technológiájának köszönhetik létüket: a húzott üvegtáblák még kisebb méretűek, majd a század közepétől a hengerelt üveg hatalmas, egész kirakathoz felületeket képes befedni. Mindez igen komoly költségeket jelent az üzlettulajdonosoknak. Szemere a párizsi kirakatkat szemlélve meg is jegyzi: „A kirakatban egy ritkaságot pillantasz meg, utána hajlasz s még ez semmi, de a légtisztasága miatt észre nem vett üveget betöröd s itt már kezdődik a valóság, mert fizetned kell. Ezután az ember megharagszik, s nem bámul – a szomszéd boltig.”²²

20 Pest [1845. február – március], in Petőfi Sándor költeményei 1. 1842–1845, Akadémiai, Budapest, 1951, 270.

21 Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Vál., szerk., sajtó alá rend. Steinert Ágota, Helikon, Budapest, 1983.

22 Uo. A kirakathoz ld. még: Breuss, Susanne: *Eine Fotogesichte des Schaufensters*, WienMuseum–Metroverlag, Wien, 2010; König, Gudrun M.: *Konsumkultur – inszenierte Warenwelt um 1900*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2009.

A passzázs – párizsi udvaroktól a Párisi udvarig

A 18. század végén – még a királyság utolsó éveiben – Párizsban megszületik a séta időjárástól és napszakoktól független tere, a fedett és zárt passzázs.²³ Az üvegtetővel fedett csarnokok, folyosók felépítését a technikai haladás, a vasöntés és az üvegipar fejlődése teszi lehetővé.

A passzázsok nem csupán az építészettörténezeseket foglalkoztatták, hanem a társadalomtudósokat is. A legtöbbet idézett munka ezzel kapcsolatban Walter Benjamin hatalmasra tervezett, de torzóban maradt műve, az 1927-ben megkezdett, s haláláig be nem fejezett *Passagen-Werk*.²⁴ Ez nem pusztán a „19. század fővárosának” jellegzetes építményéről, hanem sokkal inkább az azt létrehozó és használó kapitalista társadalom egészéről szól volna. Ugyanakkor a *passage* kifejezés óhatatlanul gondolatátársítást indít el bennünk az átmeneti rítusokkal (*rites de passage*).

Hogy a passzázs mennyire a világváros Párizs (sőt az egész fogyasztói társadalom) kvintesszenciája, nemcsak Walter Benjamin tudta. Megsejdtették ezt már korábbi utazók is, mint Szemere Bertalan, aki részletesen kitér az árkádok tündérvilágára:

Végre a Palais Royalba beléptem s a tündérragyogásban szinte tündérnek véltem magamat, mert ez Párizsban Párizs, nappal Plutus, este tündérek hazája. Körüljártam a folyosókat, melyekre néhány száz, a legszebb s leggazdagabb boltok s vendéglők nyílnak, s míg eszem a csodakincs fölszámításában elszédült, szemem ereje remegett a legalább 2000 gázmécsből összefolyó fényben. Az udvarkert fái kopaszon álltak, alattok s a szép márvány-szobrok körül, mint faluhelyen, enyhe levén az est, dajkák csecsemőkkel futkostak s virgonc gyermekek koszorúkbán játszadoztak; a tó szökő vízoszlopa ezüst színében magasrul loccsant; fölül a tiszta égen a csillagok szerényen függtek, s a fénytől égő udvarból tekintve haldoklani látszottak. Alulról néha hőség csapott meg s letekintvén a föld alá, fehér szakácsokat vörös zsarátnok körül láttam forogni. Az udvar négy szögletén négy toronyka van tele hírlapokkal, s föl-alá sétálás közben, ha egyet elolvastál, egy sous-t fizetsz érte. Mely ajtók fölött ördög szemeként pislogó színes számokat látsz, ott a földmentel a játékházakba.²⁵

23 Az épülettípus előzményei között kétségtelenül ott találjuk a középkori posztócsarnokot (pl. Ypern, Lakenhal vagy Krakkó, Sukiennice). Ezek azonban a nedvességre kényes áru védelmére és nem sétálgatásra szolgáltak. Az észak-italiai árkádos utcák viszont a nap sugaraitól védtek a járókelőket. A passzázsokat összefoglaló építészettörténeti mű: Geist, Johann Friedrich: *Passagen – ein Bautyp des 19. Jahrhunderts*, Prestel, München, 1969.

24 A számtalan jegyzet és írástörredék teljes kiadása csak 1982-ben történt meg, vö. Benjamin, Walter: *Das Passagen-Werk*. Hg. v. Rolf Tiedemann. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982. Magyarul néhány részletet lásd: Benjamin, Walter: „A szírének hallgatása”. Válogatott írások, ford. Szabó Csaba, Osiris, Budapest, 2001, 201–221, 222–250.

25 Szemere, i. m.

Szemere kedvet kap a többi párizsi „utcasikátor” meglátogatására is, ám maga is konstatálja a most születő magyar főváros és a francia világváros között: míg Pesten egy ilyen üzletház van, addig Párizsban százharmincegy.

Ez után több *passage*-okat néztem meg, melyek keskeny utcasikátorok (mint Pesten a Párisi utca), két oldalon ékes boltokkal telvék, fölül üveggel fedvék s gázfénnyel dúsán megvilágítvaók. Ily tündérutca 131 van, s ezek a Palais-Royalnak ugyanannyi elszórt tagjai, és Párizs képen jellemző s a legragyogóbb vonások. Midőn az idegen a sötétebb utcákon mendegélvén, ezekbe, melyekben drágán s ünnepileg öltözködött sétáló nép hulláma zajlik, véletlenül betekint, elbámul, mintha a regeli világok bemenetelénél állana, hol tündérek teremnek, s arany lúdlábon forgó fényvárakban laknak.²⁶

Balzac viszont nem tündérpalotáról, hanem valósággal a pokol bugyraitól ír, amikor a régi s már 1828-ban elbontott Fa-galériát (Galerie de bois) mutatja be az *Elveszett illúziók*ban.

A hideg, magas és széles Orléans-galériának, e virágtalan üvegháznak a helyén, barakkok, vagy pontosabban szólva, deszkabódék voltak, meglehetősen rosszul festett kis bódék, gyér világosságukat a kert és az udvar felől kapták, ablaknak nevezett szelelőlyukakon, amelyek a városon kívül fekvő kurtakocsmák legpiszkosabb nyílásaihoz hasonlítottak. A boltok hármass sora két, körülbelül tizenkét láb magas galériát alkotott. A középső bódésor a két galériára nyílt, amelynek levegője döglletes bűzt árasztott rájuk, tetőzete pedig világosságot engedett be a mindig piszkos üvegeken keresztül. Ezeket a zugokat annyira megdrágította a közönség odacsődülése, hogy bár némelyik alig volt hat láb széles és nyolc-tíz láb hosszú, ezer tallérra rúgott a bérük. A kert és az udvar felől megvilágított boltokat kis zöld rácsok oltalmazták, talán azért, hogy a tolongó tömeg le ne rombolja az üzletek hátát alkotó rossz vakolatfalakat.

Az üzletek mellett a látványosságok jelentik a legnagyobb vonzerőt:

Abban a körben, amelyet oly fellengzősen *Üveges-galériának* neveztek, a legfurcsább foglalkozási ágak kerültek össze. Itt telepedtek meg a hasbeszélők, a mindenféle sarlatánok, azok a mutatványosbódék, ahol semmit sem lehet látni, és ahol az egész világot megmutatják az embernek. Itt telepedett meg először valaki, aki hét-nyolcszázezer frankot keresett meg a vásárokat járva. A cégére fekete keretben forgó nap volt s e körül vörös festékkel ezek a szavak: Itt olyasmit lát az ember, amit Isten nem láthat soha. Belépti díj két sou.²⁷

²⁶ Uo.

²⁷ Balzac, Honoré de: *Elveszett illúziók*, ford. Benedek Marcell, Magyar Helikon, Budapest, 1973. Az idézetek: 256.

A 19. században egyre-másra épülnek a párizsi galériák: a Passage Choiseul, a Galerie du Fer stb., követik őket a vidékiek, mint pl. a nantes-i Passage Pommeraye (1840–1843).²⁸

A passzázs azonban nem marad francia privilégium, mind több európai nagyváros építi fel a maga „tündérvilágát”. Az élen Anglia jár elöl, a Samuel Ware által tervezett és 1819-ben megnyitott londoni Burlington Arcade-dal. (Népszerűségét mi sem bizonyítja, mint az, hogy már a 19. század első felében irodalmi és színpadi művek színhelyéül választják.²⁹) Brüsszelben a Galeries Royales Saint Hubert 1846–47-ben 18 hónap alatt készül el Jan Pieter Cluysenaer tervei szerint. Szentpétervár sem akar lemaradni a versenyben: a Nyevszkij proszpekten a lengyel Rudolf Żelaziewicz tervei alapján 1848-ra hozzák tető alá a Passzázs (Пассаж) épületét.³⁰ Az alsóbb szinteken üzletek, a harmadik emeleten lakások találhatók. A koncertteremben nyilvános felolvasásokat tartanak, többek között Turgenyev, Nyekraszov, Csernyisevskij vagy Dosztojevskij fellépésével. A milánói Dóm-teret a Scala terével összekötő, gigantikus méretű Galleria Vittorio Emanuele 1867. szeptember 15-én nyílik meg. A tervező, Giuseppe Mengoni 1877-ben, a galéria még nem teljesen kész diadalívének állványáról zuhan le, s néhány nap múlva belehal sérüléseibe.³¹ Alkotása azonban túlél minden válságot, diktatúrát, háborút, légítámadást, s mai napig Milánó egyik turisztikai célpontja.

Walter Kyllmann és Adolf Heyden berlini építészek leghíresebb alkotása a berlini Kaisergalerie,³² amelyet 1873. március 22-én, I. Vilmos császár születésnapján nyitnak meg. Az idős uralkodó szinte középkori rítus szerint veszi birtokba az épületet: vendégeivel és kíséretével végiglovagol a galérián.³³ Az épület belsejét 1879 után Siemens ívfénylámpák borítják nappali fénybe. Hogy a berlini passzázs a sétálók, sőt bámészkodók számára minél több élményt nyújtson, már a megnyitás évében helyet kap benne egy panoptikum, a francia születésű Castan-fivérek lukratív vállalkozása, amely a porosz uralkodók és Bismarck vizsgifurájától kezdve a középkori kínzókamráig, a berlini kong-

28 Péron, André: *Le passage Pommeraye*, Coiffard Libraire-Éditeur, h. n. [Nantes], 1996.

29 Ward, Frederick Oldfield: *The belle of the Burlington Arcade*, *Hood's Magazine*, April, 1845.; Dance, Charles: *The Burlington Arcade*, Chapman & Hall, London, 1838. (egyfelvonásos bohózat)

30 Zselenszkij, V. A.: *Passzázs Szankt Peterburg, 1848–1998. Passage St. Peterburg 1848–1998*, Artdeko, Szankt-Peterburg, 1998.

31 Geist, i. m. 228. Mengoni életére ld. Ricci, Giulio: *La vita e le opere dell'architetto Giuseppe Mengoni*, Comune di Fontanelice, Bologna, 1930.; Fontana, Vincenzo–Pirazolli, Nullo: *Giuseppe Mengoni 1829–1877, un architetto di successo*, Essegi, Ravenna, 1987.

32 Geist, i. m. 133. Az épületről részletesen ld. Geist, Johann Friedrich: *Die Kaisergalerie*. München–New York, Prestel Verl., 1997.

33 Vö. *Festnummer zur Eröffnung der „Kaiser-Gallerie“ (Passage) und die Geburtsfeier Sr. Majestät des Kaisers am 22. März 1873*, Berlin, 1873, 4 lev.

resszustól a hárem titkaiig, IX. Pius pápától Ajeebig, „a csodálatos automata sakkozóig” potom ötven pfennigért mindenfajta látványossággal szolgál.³⁴ A Császárgaléria nem maradt ránk – 1943-ban lebombázták, 1945-ben a megmaradt rész is kiégett, 1957-ben romjait eltakarították, hogy helyére egy NDK-szocreál hotel emeljenek.

A Szemere által is említett régi Párisi udvar, a Brudern-ház jóval kisebb léptékű európai rokonainál. Pollack Mihály alkotta meg 1817-ben Brudern József báró számára. Palladianus formákat mutató klasszicista homlokzatát (amilyenek még Vasquez Károly színezett litográfiáján látjuk)³⁵ a 19. század végére teljesen belepték a cégtáblák, feliratok és reklámok. Nemsokára áldozatul esett a bontócsákánynak, helyén a 20. század elején épült fel a Belvárosi Takarékpénztár székháza, az új Párizsi udvar, földszintjén sejtelmes keleti alhambrát formázó passzázzsal. Az átjáró ma lezárva, porosan vár az újrainvitálásra.

Nem igazán köztudott, hogy egy nagyobb szabású passzázst a Harmincad hivatal helyére Széchenyi is tervezett Pestre. Bácskai Vera idézi a grófnak azt az Orsováról írt levelét, amelyben a bazár eszméjét részletezi:

*A Bazár irreguláris formában, melyet nem lehetne s nem is kellene változtatni, 3 emeletre, rézzel fődve, s kapuk nélkül építtetne, belülről egy tágas folyosó toldaléktetűvel s udvar helyett kert. A Theatrum és József piac előtt két fedél alatti bejárás... Belül és kívül boltok, kávéházak, sátorok, verandák etc. Casino, Tudós Társaság a házban etc. etc. etc. Azt hiszem derék famíliához lehetne, és 4 percentet csak hozna. Nékem pedig mindenestire valami kis hasznot, és kivált moraliter csak okozna! Szép diadal volna két házat építeni egyszerre!*³⁶

Sajnos az impozáns terv csak idea maradt, az erkölcsi haszonnal együtt.

A korzó

A séta előbb spontánul szerveződő, majd tudatosan „kanalizálódó” helye a korzó. A 20. századi pesti várostörténetben meghatározó helyet foglal el a Dunakorzó – a hely azonban mint par excellence sétálóhely jóval régebbi a korzó városrendezési kialakításánál. A hajóhíd pesti hídfőjének környéke a 18. szá-

34 *Führer durch Castan's Panopticum in der Kaiser-Gallerie*, Zorn & Jacobi, Berlin, 1880.; Friedrich, Angelika: *Castan's Panopticum*. Ein Medium wird besichtigt, Schütze, Berlin, 2008 (füzetsorozat), továbbá www.castans-panopticum.de

35 *Pest-Buda anno 1838*. Tizennégy színes litográfia Vasquez Károly Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása című sorozatából, összeállította: Rózsa György, Magyar Helikon–Corvina, Budapest, 1972.

36 Bácskai Vera: Széchenyi tervei Pest-Buda felemelésére és szépítésére, *Buda-pesti Negyed* 1. 1993/2. 5–13.

zadtól kezdve szolgál ilyen célokat. A pesti tanács már 1789-ben megkezdi fák ültetését a hajóhídnál, hogy sétateret alakítson ki. Leyrer József 1803-as városleírása szóban és képben is megörökíti a kis sétányt a Kemnitzer-ház, a későbbi és 1849-ben elpusztult Angol Királyné szálloda mellett: „A kávéházzal szemben egy kis promenád van, mely a Duna partjára fut ki, kerítéssel van körülveve, pihenő padokkal és egy fagyaltos sátorral van ellátva.”³⁷ Ezt későbbi pesti útikalauzok is megemlítik, így Dorffinger József András 1827-es német nyelvű munkája, mely külön szócikkben tér ki a sétaterekre és promenádokra, első helyen említve a hajóhíd környékét, sőt holdas este idejére magát a hidat ajánlja.³⁸

*A híd közvetlen közelében, a Kemnitzer háznál elültettek több, ám nehezen megéledő vadgesztenye- és akácát, itt van az alsóbb osztályok esti sétahelye, továbbá a házaló zsidók találkozó- és kereskedőhelye, akik készséggel eltűrik a mellettük elkocsikázók porát az e világi haszon reményében. Vogler Sámuel úr jó szolgálatát és különféle frissítőit ajánlja a megszólított vendégeknek; itt aztán tényleg nem unatkozik senki sem.*³⁹

Hogy az idők során a korzó mennyire alapvető részévé válik a pesti életnek (s nincs ez másképp a vidéki városokban sem), bizonyítja, hogy még a magyar nyelv legfontosabb fordulatait rögzítő társalgási zsebkönyvek némelyikébe is bekerül. Nem feledhetjük, hogy az ilyen gyorstalpaló nyelvmesterek alapvető beszédsszituációikkal egyben az adott kor társadalmának tükörképét adják. Korompay Manó Aladár, alias Emanuel Korompay, a varsói egyetem magyar lektora 1938-ban kis társalgási zsebkönyvet – jószerint füzetet – jelentetett meg *Polak na Węgrzech* címmel.⁴⁰ Magyar ortográfiájú szöveg nem is szerepel benne, csak a lengyel fonetika szerint átírt kiejtés. Ennek 20. oldalán található a következő rész:

37 „Dem Caffeehausa gegenüber ist eine kleine Promenade, die an das Donauufer stösst, mit Barrieren eingefasst, mit Ruhesitzen und einem Eiszelte versehen.” Leyrer József: *Die Stadt Pesth und ihre Gegend*. 1803. 17. Idézi: Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné szálloda és az első dunaparti sétány, in *Tanulmányok Budapest múltjából* 1. 1932, 116.

38 Dorffinger József András: Pesti útikalauz külföldieknek és honiaknak, *Buda-pesti Negyed* 12. 2004/3. 33–38. 45. szám: Pest-budai útikönyvek, szerk. Torda Istvánné. Archivportál http://bfl.archivportal.hu/id-736-dorffinger_jozsef_andras_pesti.html (utolsó hozzáférés: 2013.06.24.)

39 Az eredeti német szöveg egy kicsit más hangsúlyú: egyedül itt nincs unatkozás („allein hier ist kein langes Verweilen.”). Dorffinger, Joseph Andreas von: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth, in Hinsicht auf Geschichte, Oertlichkeit, Kultur, Kunst und Gewerbe*, h. n. 1827, 328. Spaziergänge oder Promenaden. Scan 338. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10727917_00339.html?zoom=0.6000000000000001 (utolsó hozzáférés: 2013.05.10.)

40 Korompay, Emanuel: *Polak na Węgrzech*. Rozmówki polsko-węgierskie, Drukarnia Naukowa, Warszawa, 1938. 2009-es faksimile-kiadását Paczolay Gyula gondozta.

*Szeeta a Duna-parton.
Ma szokan szeetaalnak a Duna-parton.
Igen, mert joo időö wan.
Óo, be kellemes itt a Duna-parton,
Ooo, de seep itt Madjarorsaagon.
Neezze csak, mij baajos ez a kizas-sonj.*

Séta a jó időben a Duna-parton, ráadásul „baajos kizas-sonj”-ok (ejtsd: bájos kisasszonyok) jelenlétében – persze, hogy az ember így kiált fel: „Ó, de szép itt Magyarországon!” Akik a társalgási zsebkönyvecskét megvették, nem gondolhatták, hogy alig egy éven belül – ha szerencsájük van – ismét Magyarországon, persze ezúttal nem a Dunakorzón, hanem menekülttáborokban találják magukat. A szerző sem sejtette, hogy nem egészen két évre rá – mint a lengyel hadsereg tartalékos kapitányát – hadifogolyként az NKVD emberei végzik ki Harkovban.

Dorffinger korábban említett idézete külön megjelöli az „alsóbb néposztályok” sétahelyét. Ez a 19. században, sőt a 20. század első felében is általános jelenség, és nem csak magyar sajátosság. A térhasználat és a társadalmi determináltság kapcsolata jól megfigyelhető az ún. cselédkorzók kialakulásában. Ez Budapesten elsősorban a Keleti pályaudvarnál volt, ahol a kimenős cseléd lányok csoportosan sétáltak, de ide gyűltek jószerével azok a főleg vidéki bakák is, akik ismerkedni akartak a lányokkal.⁴¹

Kolozsvárott viszont a város központjában, a Mátyás-szobornál korzózhatnak a háztartási alkalmazottak.

*A cselédkorzó vasárnap volt. Akkor kimentek a lányok főtérrre, az egyik oldalon a lányok, a másik oldalon a fiúk. Ott összebarátkoztak. Ez egy nagyon szép szokás volt. Kolozsváron a Mátyás király szobor környékén volt ez. Mindig csak az egyik oldalon volt szabad nekik menni, ki tudja, miért. Volt egy-két rendőr, aki vigyázott, hogy a legények össze ne verekedjenek a lányokon.*⁴²

A kastélyparktól a népkertig – városi parkok, sétaterek

A séta és a kert kapcsolatát már korábban érintettük. A privát kastélypark elzárva marad a sétáló közönség elől. (Jó példa erre

41 Tomsics Emőke megemlíti még az Óriás (Leonardo da Vinci) utcát és a Fővám teret. Vö. Tomsics Emőke: A pesti korzók természetrajza, História, 1993/8. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1993-08/historia-1993-08-pesti> (utolsó hozzáférés: 2013.05.07.)

42 Sarlós Lászlóné Klein Zsuzsanna visszaemlékezése, az interjút készítette Czinger Szilvia, in *Centropa*. A magyar zsidóság 20. századi története képekben és személyes történetekben elbeszélve. <http://www.centropa.hu/object.48044b4b-73e6-430c-bc86-0644dda29247.ivy?full=true> (utolsó hozzáférés: 2013.05.07.)

a főhercegi tulajdonban lévő Margit-sziget, amely csak lassan válik teljesen publikussá.⁴³⁾

Sok európai városban, amikor a védművek (falak, bástyák) elvesztik funkcióikat, ezek helyén alakítják ki a sétahelyeket. Göttingában a 18. századtól a mai napig a várost körülvevő sáncokon, az oda ültetett fák közt lehet sétálni, amit a helybeliek közül különösen a professzorok és a diákok használnak ki, immár három évszázada. A bécsiek számára ugyan II. József korától nyitva áll a régebbi császári vadaspark, a Prater, ám közelebbi és frekvenciátalabb a város szélén a városfalak előtti szabadon hagyott tér, a glacis,⁴⁴ amelynek parkosítása a napóleoni háborúk után (bár ideiglenes engedéllyel) megtörténik. A mai Volksgarten helyén elterülő Wasser-glacis onnan kapta a nevét, hogy 1818-ban egy Pelikan nevű bécsi polgár engedélyt nyer kávéház és „ivókúraintézet” („Trinkkuranstalt”) működtetésére. Pelikán úr a pavilonban ásványvizet mér ki, de a kínálatba a kecsketej is belefér. A sétálók felüdítésére hamarosan fagyfalda is nyílik.⁴⁵ A század közepén lebontják az erődítéseket, hogy helyén felépítsék a bécsi körutat, a Ringstrassét.

Krakkóban az 1810–1814 között lerombolt középkori falak és bástyák helyét 1820-tól parkosítják, így jön létre a Planty, a fákkal beépített összefüggő park és sétány a védvonal helyén, körülvéve a történelmi belvárost.⁴⁶ 1812-ben Helsinkiben az Esplanadi kettős parksávja válik a város máig legkedveltebb sétahelyévé.⁴⁷

Pestnek a 19. század elején számos kertje van, ám a pestiek számára az egyetlen bármikor igénybe vehető nyilvános park sokáig csak a Városliget marad. Kertészeti terveit Heinrich Nebbien készíti el.⁴⁸ Egyéb városi parkok, sőt pusztán fasorok építése is komoly nehézségbe ütközik, miután József nádor nézete szerint a fák nem a városba valók. Széchenyi eszméje, a poros és sáros Pest számára sétakert létesítése is csak nehézségek árán

43 Vö. Magyar Erzsébet: Kertek, parkok Buda-Pest társaséletében a 19. században: a Margitsziget, *Budapesti Negyed* 12. 2004/4. 136–164. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/magyar.html> (utolsó hozzáférés: 2013.05.07)

44 A glacis az erődítéstanban az a beépítetlen terület, amelyet a bástyák előtt szabadon kell hagyni, hogy a védők tüzéségi tűzzel tudják elárastani az ostromlókat. Ennek utolsó maradványa Budán a Vérmező.

45 Nemcsak a bécsi, de a Monarchia nagyobb városi parkjairól is részletesen ld. Hajós Géza (hg.): *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918*. Böhlau, Wien – Köln, 2007.

46 Planty. In: *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa – Kraków, PWN, 2000. 757–758.

47 Lilius, Henrik: *Esplanadi 1800-luvulla*. Esplanaden på 1800-talet, *The Esplanade during the 19th century*. Rungsted Kyst, Nyborg, 1984.

48 Nebbien, Heinrich: *Ungarns Folksgarten der königlichen Frey-Stadt Pesth 1816*, hg. und bearb.: Nehring, Dorothee von, München, Universität München, 1981. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrisches Seminars an der Universität München. Ser. C. Miscellanea 11.)

jön létre az Újépülettől délre.⁴⁹ Az első fát ünnepség keretében a gróf neje, Seilern Crescence ültette el.⁵⁰

A mai Ligetben „Magyarország népkertjéből”, a gondosan kiépített angolkertből mára alig maradt valami, Széchenyi sétaterét pedig a mai Szabadság téren csak egy szerény emlékmű jelöli.

Fürdői sétányok, gyógyterek, kolonnádok

A séta és az egészség kapcsolatát régóta ismerik, hiszen ez szolgálja a nehéz fizikai munka nélkül élők egészségének megőrzését. Ezért elválaszthatatlan a séta és a gyógyfürdő.

Sétának elsősorban a fürdő központi helyén fakadó gyógykút közelében kialakított sétatér nyújt lehetőséget. Ennek eredeti célja azonban nem a szórakoztatás, hanem az orvosi előírások: a vizet a kúrára érkezett vendégek lassan, kortyolgatva isszák, így nagyobb a gyógyhatás.⁵¹ Miután a kúra független az időjárás szélségeitől, a gyógykút köré fedett oszlopcsarnokok, kolonnádok épülnek, mint pl. Karslbadban vagy Marienbadban.⁵² A külhoni fürdőhelyek mintájára néhány helyen (pl. Pöstyén) nálunk is épül kolonnád, amelynek teteje alatt nyugodtan lehet sétálni a szabad levegőn, még esőben is.⁵³

A fürdőhelyeken elengedhetetlenek a „sétautak; a fürdőházak és lakszobák közti térnek lombos fákkal beültetése [...], melyek a gyógyvíz jótékony hatásának előmozdítására lényeges befolyást gyakorolnak. A természet adott Ajnácskőnek szép bükkös erdőt; ehhez két oldalt vezetőleg kevésbe kerülő árnyas sétautat, és bent az erdőben könnyűszerűleg több járdát lehetne alakítani, mert az a fürdőintézetek

49 Bácskai, i. m.

50 Gombos Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*, Natura, Budapest, 1974. 177. skk.

51 Ennek a peripatetikus gyógy módnak viszont előbb-utóbb következményei vannak, ami miatt a vendégek kifogásolják, hogy a sétatér közelében nincs árnyékszék. Füreden a forrás közelében fel is épül, ekkor a kúthoz kirakott panaszkönyvben többen felemlítik a „félreeső hely” lombokkal való eltakarásának szükségességét. Vö. Panaszok, javítások s szépítések javallatoknak jegyzőkönyve. Beschwerden, Verbesserung und Verschönerungen Vorschlägen Inhalt, Bencés Főapátság levéltára, Pannonhalma (eredetileg a tihanyi apátság levéltárában), 74. lev.

52 Fischel, Hartwig: Brunnentempel und Kolonnaden in den böhmischen Bäder, *Kunst und Kunsthandwerk* 20. 1917/11–12. 429–446.

53 A 19. század első felében épült hazai fürdőkről: Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*, Budapest, 1943, 201–202, 356–357, 131–133. ábra. Füreden 1837-ben a panaszkönyvben „egy földött Tornácznak vagy is menedék helynek eses időbbe igen hasznos és Czél erányos fel állítását ohajjtva a Közönség”. (Panaszok... 26. lev.) Nem sokkal később Czindery ezt jegyzi be: „Mivel gyakran meg történend, hogy szél, eső és rosz idő, vagy az árnyék nélküli séta téren a nap sugárai a sétálást akadályozzák, nagy köszönetet érdemelne a Földes Uraság, ha a kúthoz közel egy 4 v 5 öl széles és elegendő hosszú termet oszlopokra és ablakokra építtetne, a hol a víz ivok rosz időbe a szükséges sétálást meg tehetnék, és délután a Társaság öszve jöhetne, még az estvéli hüvesebb idő szabad ég alatti létet meg engedi.” (Uo. 53. lev.)

czélja s rendeltetése ellen van, hogy a betegek mindig szobában üljenek és a nembeteg vendégek agyon unják magokat.”⁵⁴

A sétatér, a kút körüli szabad terület, az idővel facsetetékkel beültetett promenád a társasági élet legfontosabb pontja, hiszen itt alakul ki és itt folyik az ismerkedés, a kommunikáció.

A 19. század első felében Közép-Európa – s így Magyarország – szinte valamennyi fürdőhelyén épül angolkert. Benne a korszak nemcsak az új divatot, hanem a gyógyító természet kicsinyített, összesűrített modelljét is látja. Gáty Károly 1823-as kabola-polyánai leírásában tudatosan kapcsolja össze a gyógyhelyet az angolkert eszményével. Szerinte az angolkert nem más, mint a tökéletesített természet, mert amíg a természet szépségei és gyógyító ereje a valóságban szerte szórva található, addig a mesterséges angolpark mindezt együttesen nyújtja. Részletesen kitér mindazokra az építészeti kellékekre, amelyek hozzátartoznak a kerthez: a csavargó, ide-oda kanyargó ösvényekre, az ermitázsra, vagyis a remetelakra, a (legtöbbször fiktív) síremlékre (ez Kabola-Polyánán egy öntöttvas piramis, melyet gr. Majláth József állíttatott), egyszóval mindazokra a helyekre, ahol az ember a világ zaja elől elvonulva, a természettel való egyesülésről meditálhat.⁵⁵

A tengeri fürdőhelyek sétamólói

Sétahelyül persze nem csupán az angolkertet vagy egy folyó, tó vagy tenger partját lehet választani. Sétálni akár a tenger felett is lehet – ezt a célt szolgálják a tengeri fürdőhelyek nagyméretű mólói, amelyeknek igazi hazája Anglia. A 19. század elejétől divatba jövő konstrukciók kezdetben csak fából készülnek, míg a század második felétől – a nehézipari termelés fejlődésével – bonyolult vasszerkezetekből. Szemben a kikötői vagy halászati mólókkal ez az építményszerűség kifejezetten a szórakozást szolgálja, amint arra angol elnevezése, a *pleasure pier* is utal. Az első ilyen tengeri sétahelyek Nagy-Britanniában épülnek

A legrégebbi angol móló, a Wight szigeti, fából ácsolt Ryde Pier alapkövét 1813-ban rakják le, a nagyközönség 1814. júliusában veheti birtokba. A több mint fél kilométer hosszú építményt 1833-ban közel hétszáz méteresre bővítik.⁵⁶

A Southend fürdőhelyen 1830-ban felépített, ugyancsak ácsolt Southend Pier-t a század első felében folyamatosan toldozzák, így az 1848-ra több mint két kilométeresre nőtt építmény az ak-

54 Kún Tamás: Az ajnácskői fürdő. Nyílt levél báró Kemény Gábor urhoz N.-Enyeden, *Vasárnapi Ujság* 5. 1858/29. (júl. 18.) 343–344.

55 Gáty Károly: A' Kabola Polyánai Savanyú Víz, *Tudományos Gyűjtemény* 7. 1823. 39–53.

56 Wood, Diana: *A snapshot of Ryde Pier*, Historic Ryde Society, Ryde, 2011.; Maycock, Richard J. – Silsbury, Roger: *The Piers, Tramways and railroads at Ryde*, Oakwood pr., Usk, 2005.

kori Európa leghosszabb mólójának számít. 1887-ben indulnak az új vasszerkezetes móló munkálatai, amelyek egészen az 1898-as megnyitásig tartanak. (A reáépült hatalmas pavilon kétszer is leég.) A második világháború idején elzárják a közönség elől, és csak a háború után nyitják meg újra.⁵⁷

A legnevezetesebb az 1863-ban átadott blackpooli North Pier. A fel-alá sétáló publikum kényelmét frissítőket áruló pavilon, étterem, boltok, sőt színház is szolgálja (most, a 21. században is). A 19. századi blackpooli mólók közül ez számít a „felsőbb osztályok” kedvelt helyének, míg a többi móló az „alsóbb néposztályok” céljait szolgálja, táncos helyekkel, kocsmákkal.

Hosszasan sorolhatnánk e 19. századi tengerparti építményeket Belgiumban, Franciaországban, Németországban. A mai Lengyelország egyik tengerparti büszkesége a sopoti móló, amely Danzig/Gdańsk mellett eredetileg hajókikötőnek épül még 1827-ben a porosz éra idején, ám az üdülőhely kialakulásával folyamatosan bővül. Ma is a Baltikum leghosszabb ilyen konstrukciója.⁵⁸ A II. János Pál pápa nevét viselő karcsú fehér építmény túléli a háborút, túléli Bierutot, Gomułkát, Jaruzelskit. (Az 1970. decemberi gdański munkásmegmozdulások idején a Montreal-ból érkezett *Stefan Batory* óceánjáró utasait itt rakták partra.)

Ha sétálunk rajta, mindennek semmi nyomát nem látjuk, s mi sem hagyunk jelet.

57 Ld. Easdown, Michael–Easdown, Martin: *Southend Pier*, Tempus, Stour, 2007.

58 Klat, Marek: *Sopockie molo*, Oficyna Pomorska – Bernardinum, Gdańsk – Pelplin, é. n. [2001.]